

ругуна ылайык, 1949-жылдын февраль айынын башында Жалал-Абаддагы мугалимдер институтунда сырттан окуу бөлүмү ачылып, бир катар иш-пландар кабыл алынган. 1948-жылы Жалал-Абад шаарында ачылган эки жылдык мугалимдер институту кыргыз коомун мугалим кадрлар менен камсыздап

келген. Андан сырткары илимпоздор да даярдалган. Ошентип, Жалал-Абаддагы мугалимдер институту объективдүү себептерге байланыштуу жабылган (09. 1955-ж.), бирок өзүнүн жети жылдык жашоосунда коомду зарыл кадрлар менен толуктап, агартуу майда-нында чоң орду бар окуу жай катары тарыхта калды.

Колдонулган адабияттар:

1. БМА, ф. 350, оп. 14, д. 485, 18 - 20-бб.
2. БМА, ф. 688, оп. 1, д. 26, 21 - 23-бб.
3. БМА, ф. 1725, оп. 2, д. 628, 1-б.
4. БМА, ф. 1725, оп. 2, д. 627.
5. БМА, ф. 1725, оп. 2, д. 627, 1-5-бб.
6. БМА, ф. 1725, оп. 2, д. 627, 66-б.
7. БМА, ф. 1725, оп. 2, д. 650, 1-б.
8. БМА, ф. 1725, оп. 2, д. 649, 49-б.
9. БМА, ф. 1725, оп. 2, д. 778, 25 -б.
10. БМА, ф. 1725 оп. 2, д. 669, 1-10-бб.
11. БМА, ф. 1725, оп. 1, д. 8, 178-б.
12. БМА, ф. 1725, оп. 1, д. 1056, 357-б.
13. БМА, ф. 1725, оп. 2, д. 1053, 8-б.
14. БМА, ф. 1725, оп. 2, д. 52, 149-б.

УДК: 94.47 (575.2)(04)

Алимова Б.М.

Ж.Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетинин Тарых жана чөлкөм таануу институтунун, Европа жана Америка өлкөлөрүнүн тарыхы кафедрасынын доценти

УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШ ЖЫЛДАРЫНДА КЭЭ БИР ЭЛДЕРДИН МАЖБУРЛАП КӨЧҮРҮЛҮШҮ

(депортацияланышы)

Алимова Б.М.

Доцент кафедры истории стран Европы и Америки Института истории и регионоведения Кыргызского национального университета имени Ж. Баласагына

ПРИНУДИТЕЛЬНОЕ РЕЛИГИРОВАНИЕ НЕКОТОРЫХ НАРОДОВ В ВРЕМЯ ВЕЛИКОЙ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ

(будет депортирован)

Alimova B.M.

Associate Professor, Department of History of European and American Countries, Institute of History and Regional Studies, Kyrgyz National University named after J. Balasagyn

FORCED RELIGATION OF SOME PEOPLES DURING THE GREAT CIVIL WAR (will be deported)

Аннотация: Макала Улуу Ата Мекендик согуштун мезгилинде түзүлгөн өзгөчө татаал абалда Советтер Союзунун кээ бир элдеринин мажбурлап көчүрүлүшүнүн себептерине арналат. Өзгөчө көңүл депортацияга туш болгон адамдар менен баскынчылардын оккупация

режиминде калгандардын абалына салыштырууга бурулат. 1941-1945-жылдары СССРдин бир катар элдеринин депортацияланышы, администрациялык мажбурлоо чарасы өлкөнүн коопсуздугун камсыз кылуу зарылчылыгы менен байланыштуу болгонун, согуш эбегейсиз чоң курмандыктар менен коштолгонун, СССРдин элдеринин бардыгы ар кандай деңгээлде анын азабын көрүшкөндүгү айтылат.

Негизги сөздөр: Улуу Ата Мекендик согуш, депортация, оккупация, чыккынчылык, курмандыктар.

Аннотация. Статья посвящена депортации некоторых народов в СССР в условиях тяжелого положения, сложившегося в период Великой Отечественной войны. Особое внимание обращается сравнению положения депортированных народов, с теми кто оставался в оккупированной захватчиками территориях. В статье делается вывод, о том, что депортация, административное принуждение некоторых народов СССР в 1941-1954 гг. продиктована необходимостью укрепления безопасности страны, что война сопровождалась огромными жертвами, что всему народу СССР пришлось пережить невероятные страдания и потери.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, депортация, оккупация, предательство, жертвы.

Annotation. The article focuses on the deportation of certain ethnic groups within the USSR during the challenging circumstances of the Great Patriotic War. Special attention is given to comparing the experiences of deported populations with those who remained in territories occupied by the invaders. The article concludes that the deportation and administrative coercion of some ethnic groups in the USSR between 1941 and 1954 were driven by the need to strengthen national security. It also highlights that the war brought immense sacrifices and that the entire population of the USSR endured unimaginable suffering and losses.

Keywords: The Great Patriotic War, deportation, occupation, betrayal, victims.

XX кылымдын 1941–1945-жылдарында СССР элдеринин депортацияланышынын тарыхын, ошондой эле бул кайгылуу окуянын кесепеттерин объективдүү, ар тараптуу изилдөө азыркы тарых илиминин эң маанилүү милдеттеринин бири болуп саналат. СССРде Ата Мекендик согуштун алдында жана анын учурунда өзгөчө татаал абал түзүлгөн. Ал убакта жана согуш мезгилинде коомдун бир бөлүгү аны коргоого беттенген, башка бир бөлүгү, Ата мекен оор абалда калганда, душмандар менен биргелешип өз өлкөсүнө каршы иш-аракеттерге кошулушкан. Татаал жана оор мезгилде орун алган элдердин депортация процессин изилдөө көп жылдарга чейин жүргүзүлбөй келген. Өзгөчө бул теманы изилдөө 1990-жж., СССРди кулатуу жана социализмди каралоо мезгилинде күчөгөн. Буга анын узакка созулган унчукпай калышы жана чет элдик, россиялык жана ата мекендик авторлордун салыштырмалуу аз сандагы эмгектери, аларда карама-каршы корутундулар айтылып, кызуу талаш-тартыштарды жаратып жаткандыгы себеп болгон. Кайра куруу мезгилинде өтө таасирдүү кампаниялардын бири согуштун

алдында жана согуш жүрүп жаткан мезгилде корейлердин, поляктардын, немистердин, крым татарларынын, чечендердин жана башкабиркатарКавказэлдерининмажбурлуу көчүрүүлүсү тууралуу апыртмалары болгон. Бул проблема менен негизинен журналисттер алектенип, массалык маалыматтар аркылуу бир жактуу каралган. 2000-жылдарда архивдик материалдар менен кенен таанышуу мүмкүнчүлүгү пайда болушу менен бул көйгөйдү тарыхчылар изилдешкен. Ошондуктан XX кылымдын 1941-1945-жылдарында уюштурулган жана ишке ашырылган элдерди массалык түрдө мажбурлап көчүрүү маселесин учурда изилдөө болуп көрбөгөндөй маанилүү. Жалпысынан алган көрсөтүлгөн эмгектерде элдердин депортациясы тоталитаризмдин кылмышы, совет элинин тагдырында коркунучтуу роль ойногон өзгөчө коомдук-саясий кубулуш катары изилденип келет. Анан калса, депортациянын максаты элдердин этносоциалдык жана аймактык биримдигин күч менен бузуу катары каралат жана алардын көнүмүш чөйрөсүнө күч менен киргизилген эл үчүн терс кесепеттери өзгөчө басым жасалат.

Ошентип, XX кылымдын 1941-1945-жылдарындагы элдердин аргасыз миграциясы боюнча болгон эмгектерде бул проблема советтик режимдин кылмышы гана катары каралып, бир жактуу изилденип келген. Өлкөнүн эң оор мезгилинде аябаган зор ресурстарды жумшап, массалык мажбурлап көчүрүүнүн чыныгы себептери көз жаздымда калган. Андын тышкары бул процесстин калк отурукташкан райондордун калкынын улуттук жана социалдык составынын өзгөрүшүнө тийгизген таасири, ошондой эле өлкөнүн экономикасын көтөрүүдө алардын ролу жөнүндөгү маселелер али толук ачыла элек. Мурда репрессияга дуушар болгон этникалык топтордун өкүлдөрүнө таандык саясатчылардын жаңы мууну үчүн үгүтнасаат иштеринде трагедиялуу өткөнгө басым жасоо күчөгөн. «Репрессияланган элдер» деген укуктук түшүнүк да пайда болгон. Аша кечкен апыртмалар, мифтер коомдук, саясий жана жада калса илимий чөйрөдө да көп. Мисалга, чечендердин Хайбах айылынын жашоочуларынын карыяларын жана ооруларын көчүрүүгө ыңгайсыз болгонунан, (ИИЭК) Ички Иштер Эл Комиссариатынын

3-даражадагы комиссары Гвишиани сарайга камап өрттөп салганы тууралу айтылып, ал жөнүндө жалган документтер да жасалган. Бул проблемалардын бурмалануусунун негизги себептеринин бири анын бийлик тарабынан ачык айтылбаганынан да болгон. Мисал үчүн Чечняда согуш башталганда армияга чакырылган эркектердин 63% курал алып, партиялык жетекчилердин жана ИИЭК кызматкерлеринин башчылыгынын алдында козголоңчу отряддарды түзүшкөнү, бул абалга байланыштуу Чечняда мобилизация токтотулгандыгы, немис аскерлери жакындаганда, чечен козголоңчу отряддар алар менен байланышып, Кызыл армиянын тылында артиллерияны колдонуп ири салгылашууларга катышкандыгы тууралуу айтылган эмес.

Депортациялоо советтик бийликтин кылмышы катары гана кароо мүмкүн эмес. Бул чара өлкөнүн согуш маалындагы коопсуздукту жана туруксуздукту сактоо карата иш чарасы болгон. Мисалы, 1915–1916-жж., падышалык Россияда

фронттун аймагынан жана Азовдун жээктеринен немистер көчүрүлгөн. Ошол эле 1915-ж., россиялык армиянын жогорку башкы командачысынын буйругу менен Прибалтикадан Алтайга 100 миңден ашык адам көчүрүлгөн. 1941-ж. АКШ бийлиги америкалык гражданы болгон япондорду концлагерге камап, рудниктерге иштөөгө мажбурлашкан.

Согуштун алгачкы мезгилиндеги депортациялар стратегиялык көз караш боюнча немис, финн жана башка элдердин душман тарапка өтүп кетүүсүн жана тылда көтөрүлүштөрдү уюштуруунун алдын алуу болгон. Чындыгында, Европа өлкөлөрүндө этникалык немистер гитлерчилердин планында «бешинчи колоннанын» (ичтен чыккан чыккынчылар) ролун ойногон. Алар жакшы уюшушкан, нацисттик партия алардын арасында күчөтүлгөн улутчул пропаганда жүргүзүшкөн [1:389]. Мындан сырткары Гитлердик Германия бардык немистерди өзүнүн жараны деп эсептеп (фольксдойче), каратып алган жерлердеги немис калкын мобилизациялап Вермахка кызмат кылдырган.

Алдын ала көчүрүү – согуштук абалдагы аймактардан потенциалдуу коркунуч туудурган элементтерди көчүрүү – ага 950 миң немистер, Батыш Белоруссиядан жана Украинадан, 1921-ж., жергиликтүү калкка полициялык функцияны аткарган 134 миң поляктар дуушар болгон. Бирок Ата мекендик согуш башталганда поляктар сүргүндөн бошотулуп, алардан эки поляк армиясы түзүлгөн.

Согуштун алдында Закавказьянын чек арага жакын райондорунан жана Ыраакы Чыгыштан СССРге көчүп келген чет өлкөлүктөр көчүрүлгөн. Мисалы, 1937-1938-жж. Казахстанга 21064 корейлерлин, ирандыктардын, түрктөрдүн, армяндардын жана курддардын 21064 үй-бүлөсү көчүрүлгөн. Бул иш-чара өлкөнүн коопсуздугу үчүн болгонунда талаш жок.

Талаш-тартыш туудурган оңой эмес суроо бул депортацияны жазалоо катары кароо. Тарыхчы Кара-Мурза аны жеке жазалоону коллективдүү жазалоо менен алмаштыруу катары карайт. Жазалоонун бул түрүн тандап, мамлекет жеке адамдын күнөөсүн изилдөөдөн баш тартуу менен

кээ бир адамдарды куугунтуктоодон бошотконун айтат. Мындай жазалоо негизинен традициялык коомго мүнөздүү экендигин баяндайт. Бул иш-чара кандай оор болсо да, эркектердин көпчүлүгүнүн, демек этностун сакталып калышы деп эсептейт. Эгерде чечендерди согуш мезгилиндеги мыйзам менен соттогон болсо, эркектердин жаштарынын көпчүлүгүн жоготууга алып келмек жана ал элдин демографиялык потенциалын үзгүлтүккө учуратмак дейт [2].

Мисалга крым татарларынын депортациясынын себептерине кайрылсак. 1939-жылдагы эл каттоо маалыматтары боюнча Крым жарым аралында 1126385 адам жашаган. Орустар — 49,6%, татарлар — 19,4%, украиндер - 13,7%, жүйүттөр — 5,8%, немистер - 4,6%, гректер — 1,8%, болгарлар - 1,4%, армяндар - 1,1% башка элдер - 2,6% түзүшкөн.

Улуу Ата Мекендик согуш башталганда крым татарлары Кызыл армиянын катарына чакырылган. Бирок алардын кызматы кыска убакытка гана созулган. Фронт Крымга жакындаганда эле, алардын арасында дезертирлик жана багынып берүү массалык мүнөзгө ээ болду. Немистер ал кырдаалдан пайдаланып, албетте Германия империясынын курамындагы протекторат түрүндө, «татарлардын көз карандысыздыгы жөнүндөгү маселени акыры чечебиз» деген убадалары бар баракчаларды учактардан чачып жибериپ жатышты. Украинада жана башка фронттордон туткунга түшүп берген татарлардан агентуранын кадрлары даярдалган. Алар Крымга антисоветтик, согушта утулуу жана фашисттерди мактоого агитация кылуу үчүн Крымга жөнөтүлүшөт.

Натыйжада Крым татарларынан турган Кызыл Армиянын бөлүктөрү согушууга жарамсыз болуп чыгып, немистер жарым аралдын аймагына киргенден кийин алардын жеке курамынын басымдуу бөлүгү дезертирликке учураган [3]. СССРдин Ички иштер эл комиссариатынын төрагасы Л.П.Берияга 1944-жылдын 22-апрелинде жазылган И.А.Серовдун докладдык катында: «Кызыл Армияга чакырылгандардын бардыгы 90 миң, анын ичинде 20 миң крым татарлары 1941-жылы 51-армиядан Крымдан чегингенде дезертирленген...» деп айтылган [4:131].

Крым татарларынын дезертирлигин,

төмөнкү маалыматтар да ырастап турат. Коуш айылында 130 адам Кызыл Армиянын катарына чакырылып, анын 122си немистер келгенден кийин өз жерине кайтып келген. Бешуй айылында чакырылган 98 адамдын 92си кайтып келген [5: 183]. Баксан, Тау-Кипчак, Мечеть-Эли, Вейрат, Конрат, Еуртлук, Ени-Сала, Молбай, Камышлык, Аргин, Ёни-Сарай, Улу-Узень, Казанлы, Корбек, Коуш, Биюк-Узенбаш, Кучук-Узенбаш, Ускут татар айылдарынын жашоочулары партизандык тамак-аш базаларын карактоо менен алектенишкен [6: 129]. Андан кийин алар баскынчыларга баш ийип беришкен. Бир катар учурларда татарлардын чегинип жаткан советтик подразделенияларга ачык чабуулу, ошондой эле согушка чейин түзүлгөн партизандык тамак-аш базаларын талап-тоноо фактылары болгон. Бул 7 айдын ичинде немец аскерлеринин командачылыгы жана татарлардын чыккынчыларынын жетекчилери партизандык отряддарды талкалоого бир нече жолу аракет кылышкан «...1942-жылы Судак облусунда өзүн-өзү коргоо татарларынын тобу Кызыл Армиянын чалгындоо десанттарын жок кылган жана 12 советтик десантчыны кармап алып, тирүүлөй өрттөп салышкан» [7:].

Бул окуялардын көбү документтерде чагылдырылган. Аларда Крым татарлары Кызыл Армиянын бөлүктөрү чегинген учурда толугу менен немец баскынчылардын тарабына өтүп кеткендиктери. Партизандарга гана каршы эмес, Кызыл Армиянын бүткүл түзүлүштөрү менен салгылашууга катышкандары айтылат. Чыккынчылыктын фактылары ушунчалык ачык болгондуктан, абийирдүү изилдөөчүлөр аларды келтирүүгө аргасыз болушат.

Ал эми Түндүк Кавказда 1941-ж., июлуна карата республикада 20 террордук топ (84 адам) карактоо, тоноо, өлтүрүү менен алектенген 20 террордук топ (84 адам) болгон. Бул жерде 1942-ж. январында улуттук дивизияны түзүүдө армияга чакырылуучулардын 50 пайызын гана чогултканга мүмкүн болду. 1942-ж., мартында 14 576 адамдын ичинен 13 560 адам дезертирлик кылып, тоого качышып, бандаларга кошулушкан. 1943-жылы 3000 ыктыярчылардын арасынан 1870 дезертир болушкан.

Биринчиден, аларга тагылган күнөө

— массалык дезертирлик жана Кызыл Армияга чакыруудан качуу. С.Чуев Түндүк Кавказ 1941-1945. Тылдагы согуш», деген макаласында үч жылдын ичинде Кызыл Армиянын катарынан 49362 чечен жана ингуш дезертирлик кылган, дагы 13 389 адам армияга чакыруудан качкан, бардыгы 62 751 адам экендигин документтерге таянып баяндайт.

Кийинки аларга коюлган айып — бандитчилик. Кийинки айып - бандитчилик. Согуштун үч жарым жылынын ичинде, 1941-жылдын 22-июнунан 944-жылдын 31-декабрына чейин АССРинин Чечен Республикасынын аймагында (жана Грозныйдын аймагына депортациялангандан кийин) 421 бандиттик көрүнүш катталган.

Кызыл Армиянын, НКВДнын органдарынын жана аскерлеринин офицерлери менен солдаттарына кол салуулардын жана өлтүрүүлөрдүн саны боюнча Чечен-Ингушетия үч жарым жылдын ичинде СССРде экинчи орунду ээлеген. Мындан сырткары элдерди департациялоонун жүрүшүн чагылдырууда чындыкка жатпаган көп апыртамалар айтылат.

Макаланын көлөмү чектелгендиктен аларды талдабастан бир нече фактыларга гана кайрылууга туура келет. Мисалга, чечендер менен ингуштарды депортациялоо алардын массалык өлүмү менен коштолду – жаңы жашаган жерине көчүрүү учурунда депортациялангандардын дээрлик үчтөн бири, ал тургай жарымы өлдү делген. Бул туура эмес. НКВДнын документтери боюнча 1272 атайын отурукташкан адам же алардын жалпы санынын 0,26% ташууда каза болгон. Каза болгондордун каттоосу жок эле унаалардан ыргытылды деген дооматтар олуттуу эмес. Арбирөлгөнадамстанцияларда документтештирип тапшырылган. Аларды качырып, же акчага сатылып бошотуу күнөөсү коюлбаш үчүн, каза тапкандар сөзсүз документтештирилген.

Бул проблеманы изилдеген тарыхчылар депортация жана атайын кошуундар - бул бүтүндөй бир элди «жок кылууга» багытталган «геноцид» саясаты,- деген тыянакты жокко чыгарышты. Бул көйгөйдүн пайда болушуна 1991-ж. 26-апрелинде жарыяланаган «Репрессияланган элдерди реабилитация кылуу жөнүндөгү»

РСФСРдин мыйзамы түрткү болгон. Анда союздук, республикалык жана жергиликтүү органдардын бул элдерге карата кабыл алынган бардык актылары жокко чыгарылып, ал саясат «геноцид жана мыйзамсызык» саясат деп аталып, ал үчүн официалдуу түрдө кечирим суралган. Кечирим суроо саясий жана популисттик мүнөздө гана болгон. Себеби чыныгы реабилитация кылуу үчүн материалдык себептер, бузулган укукту, жоготулган мамлекеттүүлүктү жана мүлктү калыбына келтирүүгө эч кандай шарттар түзүлгөн эмес. Бул мыйзам Улуу Ата мекендик согуштун жана анын аяктаган мезгилиндеги бир катар элдерге каршы жүргүзүлгөн Сталиндин диктатордук режиминин кылмышы жана «жала жабуу менен геноцид» саясаты деп ар тараптан кыйкырып чыгууларга жол ачкан. Өлкөдө көтөрүлгөн публицистикалык ызычуу немистердин массалык эмиграциясына, улуттук мүнөздөгү көптөгөн көйгөйлөрдүн пайда болушуна түрткү болгон. Мажбурлап көчүрүүнүн бардык операциялары юридикалык негизде жүргүзүлгөн. Алардын ар бирине карата керектүү токтомдор, мамлекеттик бийликтин жогорку органдарынын указдары даярдалып кабыл алынган.

Ал токтомдордун өзүнчө бөлүмүндө атайын отурукташкандардын укугу жана милдеттери аныкталган. Чектөөлөр көчүп жүрүү эркиндигине гана тиешелүү болгон. Аларга жана үй-бүлө мүчөлөрүнө НКВДнын спецкомендатурасынын улуксаты жок, өз айылдык советинин аймагынан чыгууга тыюу салынган. Паспортторуна «бул райондо же шаарда гана жашоого жарактуу» - деген белги коюлган. Атайын көчүрүлгөндөр андан башка бардык жарандык укуктар менен камсыз кылынган. Алар эч каршылыксыз колхоздорго, айыл чарба артелдерине, өнөр жай кооперациясынын тутумуна кирген өнөр жай бирикмелерине кирүүгө же өз бетинче колхоздорго, өнөр жай кооперациясына, айыл чарба артелине биригүүгө укугу болгон. Өнөр жай тармагында иштеген спецпоселенецтердин эмгек акысы бардык башка жумушчулар менен теңдештирилген.

Аларга да эмгектенүү, социалдык камсыздандыруу, убактылуу эмгекке жарамсыздыгы үчүн, бала төрөлгөндө, жаназага, инвалиддик боюнча бериле турган

пособиелер тууралуу мыйзам тиешелүү болгон. Көп балалуу үй-бүлөгө СССРдин ЭКС жана БАК нин 1936-ж. 27-июнундагы мамлекеттин жардамы тууралу токтому да иштеген. Спецпереселенецтердин орто мектепти бүтүргөн балдарына, алардын жашаган райондорундагы атайын орто техникалык жана жогорку окуу жайларына кирүүгө мүмкүн болгон. Турак-жай куруу жана мал кармоо үчүн мамлекеттен ссуда берилген. Согуш аяктагандан кийинки эки жылга аларга салык төлөө жагынан жеңилдик кылынган.

Мажбурланып көчүп келгендерден ар кандай ийгиликтерге жетишип, элге эмгек сиңиргендер аз эмес. Ага күбө Социалисттик Эмгектин Баатыры СССРдин эстрада искусствосунун ишмерлеринин ассоциациясынын төрагасы Махмуд Эсамбаев. Ал Кыргызстанга 20 жашында депортация болуп келген. Кыргыз опера жана балет театрынын солисти. Ал Кыргыз ССРинин эл артисти деген наам алган эң биринчи бийчи болгон. Бул жерде 12 жыл жашаган. Кийин ал мындай деп эскерген: «Мен эстегенге бир да жаман күнүм болгон эмес Кыргызстанда».

Депортациянын ошол мезгилдеги тарыхый аспекте каралбаганынан аны геноцид деген ой-пикирлер коомдук, саясий дискурста, жада калса илимий эмгектерде да кенен кездешет. Ошондуктан бул көйгөйдү тарыхый контекстте кароо зарыл. Советтер Союзунда турмуш «Бардыгы фронт үчүн! Бардыгы жеңиш үчүн!» - максатка багышталып, совет эли фашизмге каршы эбегейсиз оор абалда күрөш жүргүзгөн. Оккупацияда калган элдер массалык түрдө кырылган. Мисалга Смоленск облусун алсак. Смоленщинада эки жылдан ашык оккупация болгон. Ал жерде жарандар абдан жапа чегишкен. Согушка чейин 1млн. 950,4 миң адам жашаса, согуш убагында ал эки эсе кыскарган [8: 28].

Бул регионде 12 шаар толук талкаланган, 5000ден ашык кыштактарды немисттер жок кылышкан, 200гө жакын айыл, кыштактарды анда жашаган тургундары менен өрттөп жиберешкен. (Жаңы тарыхый булактарды пайдаланууда калкы менен кошо өрттөлгөн Смоленск кыштактарынын саны көбөйүүдө. Мисалга Л.Федорова анын саны 300 дейт [9:].

СССРдин Эл комиссарлар советинин Өзгөчө кырдаал мамлекеттик комиссиясынын толук эмес маалыматы боюнча Смоленск облусунун аймагында баскынчылардын колунан 87 626 жарандар, анын ичинен 2453 жаш бала каза табышкан жана 81 621 адам Германияга жумушчу болуп айдалган [10:50]. Немистер басып алган жерлердеги айыл чарба артелдеринде жана колхоздордо кары-картаңдарды, аялдарды жана жаш балдарды трактордун ордуна сокуга чегишкен. Балдарды 12 жаштан айыл чарба жумуштарына пайдаланышкан. Фашисттер Аношенск жетимдер үйүнүн 113 баласын ачкадан өлтүрүшкөн. Алардан кан алышкан. Ефрейтор Рудольф Модистин көрсөтмөсү боюнча (ал аскер лазаретинде дарыгердин жардамчысы болгон) 1941-ж. 6- сентябрынын 1943 ж. Апрельге чейин жарадар болгон немис аскерелери үчүн балдардан кан алган. Чоң адамга кан алуунун нормасы 350-400 куб см, болсо, балдардан 600-800 куб см, алышкан. Анын күбөсү боюнча 9 жаштагы баладан 800 куб см канда алганда, бала эсин жоготуп, анан өлүп калган [11]. Балдарды жумушка айдап кетип, Прибалтикада мал катары сатышкан. 1943-ж., 17 июлда Литвага 12 жашка чейинки үч вагон балдарды алып келишип, ар бирин 3 маркадан сатышкан. 1942-ж., кышынан баштап Смоленскиде кыштактарды жазалоо максатында андагы бүткүл жашагандарды өрттөөнү башташкан. Семлев районунда беш кыштакты 340 кары-картаң, аялдар, балдар менен тирүүлөй өрттөшкөн. 1942-ж., 5-февралда Вязем районунун Пекарево кыштагын алдын-ала тоноп, анан анын жашоочуларын жыгач сарайларга камап өрттөп жиберешкен. 1942-ж., 28-майда Титово хуторунун бардык адамдарын кырып, үйлөрүн өрттөп жиберешкен. Согуштан кийин да бул кыштак калыбына келе алган эмес. 1942-ж., 7-мартта советтик адамдарды өрттөөнү эң массалык акциясы болуп өткөн [12: 46]. Чертово кыштагында 450 адам өрттөлгөн. Алардын ичинде 1,5, 2 жаштагы, 6 айлык наристелер де болгон [13:47]. Олыша кыштагында 12 баланы күйүп жаткан үйлөргө ыргытып жиберешкен. Зубри кыштагын өрттөөдө 10 бала жана 5 карыялар каза болушкан [14:83]. Демидов районунда кыйнап, андан кийин 400 адамды атып салышкан. 1942-ж., Колабоно кыштагындагы ин-

валиддер үйүнөн 80 картаң инвалиддерди казылган орго алып барып атышкан. Жаракат алгандарды тирүүлөй көмүп салышкан [15:81]. Германдык командалык Ржев-Вязем плацдармын таштап кетип бара жатып, бул аймакты «какыраган талаага» айлантууга буйрук берген. Гжат, Вязем, Туманов жана башка фронтко жакын миңдеген кыштактар өрттөлгөн. 1943-ж., 8-мартында Гаврилка кыштагынын 180 тургунун, 9-мартта Песочня кыштагынын 136 адамды өрттөшкөн [16:374;46]. 15-февралда Гуторово кыштагында төрт карыяны, 32 аялды, 62 баланы атып салышкан. Бардыгы бул айылдын 147 тургунун жок кылышкан. Антонина Деленджик айтат: ... Полицай беш жашарды кызды отко ыргытты. Анан аялдын колунан жулуп алып үч жашарды отко ыргытты. Энесин арабаны сүйрөткөнгө чегели дегенде, ал балдарынын аркасынан отко секирди» [17:49-50]. Ефрейтор Гаудян Курт суракта 1942-ж. 6 июлунда Каспля селосунун тургундарын массалык жок кылууга катышканын, Осипович кыштагында сарайда тирүүлөй 60 чейин адамдарды өрттөгөнүн мойнуна алган. Дагы бир ефрейтор Мюллер Эрих Каспля селосунда 80 адамды өлтүргөнүн мойнун алган.

Жогоруда айтылгандар совет элинин тарткан азабынын бир гана эпизодун түзөт. Смоленщинанын эли товардык вагондо болсо да, кээде ачка, кээде ток болуп фронттон алыс көчүүнү бакыт деп сезишмек. Айлар, жылдары бою муз, тоң, ылай, жаан-чачында окоптордо жатып, өмүрүнөн айрылган жоокерлер жана алардын энелери (өзгөчө жети баласынан айрылган эне) депортациялангандар сыяктуу эмгек (трудоармия) армиясында болгонду бакыт деп эсептешмек. Согуштан кийин СССРдин

европалык бөлүгүндө 25 млн. адам туракжайсыз калышкан.

Советтер Союзунун батыш райондорунун кээ бир айылдарында бир да жашы жеткен эркек калбай, демографиялык катастрофа болгон. Согуштун маалында миңдеген жетим балдар тентип, Ташкентке жетүү жөнүндө кыялданышкан. Фронттун аймагында калган райондордо «Ташкент – город хлебный», деген түшүнүк болгон. Борбордук Азия региондоруна жетүү алар үчүн кол жеткис гана кыял боюнча калган.

Кээ бир элдердин көчүрүлүүсү, алардын арасындагы чыккынчылык үчүн жазалоо катары кароо жетишсиз экени белгилүү болду. Бул акция согуштук-стратегиялык мүнөздө болгон. Ата Мекендик согуштун алдында жана жүрүшүндө элдердин мажбурлап көчүрүлүшү согуш мезгилиндеги зарылчылык болгон. Биринчиден «бешинчи колоннадан» арылуу маанилүү болгон. Фашисттик Германия басып алган өлкөлөрдүн дээрлик бардыгында «бешинчи колонна» болгонун тарыхчылар баяндайт. Түндүк Кавказдагы кээ бир, совет өкмөтүнө лоялдуу эмес элдердин депортациялоосунун бирден-бир маанилүү себеби, мунайзаттуу райондордун коопсуздугу менен байланыштуу болгон. Дагы бир себеп, дүйнөлүк жаңы тартип орноонун алдында, өлкөнүн чек арасын бекемдөө. Анын актуалдуулугун 1946-жылы башталган «кансыз согуш» далилдеди.

Жалпылап айтканда, элдердин мажбурланып көчүрүлүүсү өлкөнүн коопсуздугун камсыз кылуу зарылчылыгы менен байланыштуу болгон. Согуш эбегейсиз чоң курмандыктар менен коштолгон. СССРдин элдеринин бардыгы ар кандай деңгээлде анын азабын көрүшкөн.

Адабияттар

1. Семиряга М.И. Коллаборционизм: Природа, типология и проявления в годы Второй Мировой войны. - М.: РОССПЭН, 2000. - ISBN: 5-8243-0070-4. 389-б
2. Сергей Кара-Мурза. Советская цивилизация. Алгоритм: 2001 г.
3. «ГАРФ.ФР-9478.Оп.1.Д.284.Л.16»
4. Иосиф Сталин – Лаврентию Бери: «Их надо депортировать...»: Документы, факты, комментарии / Сост. Н.Ф. Бугай. М., 1992. С.131.
5. Партизанское движение в Крыму в период Великой Отечественной войны. Сборник документов и материалов. 1941–1942. Сост.: А.В. Мальгин, Л.П. Кравцова, Л.Л. Сергиенко. Симферополь, 2006. С.183
6. Романько О.В. Крымско-татарские добровольческие формирования в германских вооружённых силах (1941–1945) // Новый Часовой. 2004. № 15–16. С.129.

7.ГАРФ. Ф.Р-9478. Оп.1. Д.284. Л.20–21.

8.См.: 75 лет без войны. Смоленская область. Цифры и факты: Юбилейный статистический сборник, посвящённый 75-летию Победы в Великой Отечественной войне. Смоленск, 2020. С. 28; 9 мая — День Победы // Смоленскстат (официальный сайт территориального органа Федеральной службы государственной статистики по Смоленской обл.). 2021. 6 мая. <https://sml.gks.ru/news/document/121980>.

9.Кара.: *Фёдорова Л.* Хатыни Смоленщины и немецко-фашистский геноцид // Завтра. ру. 2018. 22 июля.

10.Государственный архив Смоленской области (ГА СО). Ф. Р-1630. Оп. 2. Д. 29, 202; Без срока давности... С. 50.

11.ЦА ФСБ России. Д. № Н-17683. Т. 2. Л. 93; см.: *Овидин Д.Ю.* Указ. Соч.

12.Государственный архив новейшей истории Смоленской области (ГАНИ СО). Ф. Р-73. Оп. 2. Д. 11. Л. 32—34; Без срока давности... С. 46.

13.ГА СО. Ф. Р-2434. Оп. 3. Д. 38. Т. 5. Л. 38; *Курбатова П.О.* О злодеяниях немецко-фашистских захватчиков на Смоленщине. С. 7; Без срока давности... С. 47.

14.Из отчёта секретаря Руднянского районного комитета ВКП(б) А.А. Елисеева в Смоленский областной комитет ВКП(б) о сожжении деревень и расстрелах жителей в населённых пунктах Руднянского района // Без срока давности... С. 83.

15.Из докладной записки начальника Управления НКВД по Смоленской области П.П. Кондакова заместителю наркома внутренних дел СССР В.Н. Меркулову о расстрелах мирного населения в Демидовском, Слободском и Велижском района. 19 июня 1942 г. // Там же. С. 81.

16.ГА СО. Ф. Р-9. Оп. 1. Д. 6. Л. 18; Книга памяти. Т. 4. Дополнительный. С. 374; Без срока давности... С. 46.

17.Смоленские Хатыни // Рабочий путь. 2009. 22 июля; Без срока давности... С. 49, 50.

УДК: 321.1 (575.2)

Амирбек кызы Гулбарчын

Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин окутуучусу

Беделбаев Аскарбек, тарых илимдеринин кандидаты, проф.

Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин окутуучусу

**СССР ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН КЫРГЫЗ ФИЛИАЛЫНЫН АЧЫЛЫШЫ
ЖАНА ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ (1943-1950-ЖЖ.)**

Амирбек кызы Гулбарчын

Преподаватель Кыргызского национального университета им.Ж. Баласагына

Беделбаев Аскарбек, канд. ист. наук, проф.

Кыргызского национального университета им.Ж. Баласагына

**ОТКРЫТИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КЫРГЫЗСКОГО ФИЛИАЛА АКАДЕМИИ НАУК СССР
(1943-1950 ГГ.)**

Amirbek kyzy Gulbarchyn

Teacher of the Kyrgyz National University named after J.Balasagyn

Bedelbaev Askarbek,

candidaite of historical sciences, prof. Kyrgyz National University named after Zh. Balasagyn

**OPENING AND ACTIVITIES OF THE KYRGYZ BRANCH
OF THE USSR ACADEMY OF SCIENCES (1943-1950)**

Аннотация. Макалада Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде Кыргызстанда СССР Илимдер академиясынын Кыргыз филиалынын ачылуусунун өбөлгөлөрү каралды. КирФАНдын ишмердүүлүгүнө жана анда жүргүзүлгөн илимий изилдөөлөргө өзгөчө көңүл бурулду. Кыргыз илиминин өнүгүшүнө, илимий кадрлардын түптөлүшүнө, республиканын саясий,